מבט על
INSS
המכון למחקרי ביטחון לאומי
THE INSTITUTE FOR NATIONAL SECURITY STUDIES
אוניברסיטת תל אביב
TEL AVIV UNIVERSITY

לא הכול תרבות: הסכנה בתיקון היתר של המודיעין אחרי ה-7 באוקטובר

רז צימט ונעמי נוימן[1] | גיליון 2216 | 9 בנובמבר 2026

מתקפת ה-7 באוקטובר המחישה את הצורך להעמיק את ההיכרות עם שפתם, תרבותם ומקורותיהם הרעיוניים של חמאס, חזבאללה ואיראן. ואולם, בתהליך הפקת הלקחים טמונה סכנה של תיקון יתר: מעבר מהערכת חסר של האידיאולוגיה להערכת יתר שלה ומהדמיית ראי מערבית לתפיסה מהותנית, שלפיה היריב פועל אך ורק מכוח אמונתו הדתית. גם שחקנים אסלאמיסטיים משלבים בין חזון אידיאולוגי לבין שיקולים אסטרטגיים, אילוצים מעשיים, יחסי כוחות והזדמנויות משתנות. לפיכך, ידיעת ערבית או פרסית והיכרות עם דת האסלאם חיוניות, אך אינן מהוות תחליף לניתוח יכולות, כוונות ותנאים למימושן. מחקר מודיעיני איכותי מחייב שילוב בין מומחיות אזורית, חשיבה אנליטית, ידע במדעי החברה, ניתוח נתונים וכלים טכנולוגיים, לצד נכונות מתמדת לבחון מחדש את הנחות היסוד ולהימנע מהחלפת קונספציה מקובעת אחת באחרת.

באוגוסט 2006 הזהיר ההיסטוריון הנודע ברנרד לואיס מפני האפשרות שאיראן תפתח במתקפה גרעינית נגד ישראל ב-22 בחודש. התאריך, הסביר, אינו מקרי: הוא חופף למועד בעל משמעות דתית באסלאם, הקשור למסע הלילה של הנביא מוחמד על סוסו האגדי בוראק. לואיס טען כי נשיא איראן דאז, מחמוד אחמדינז'אד, ומקורביו מחזיקים בתפיסת עולם אפוקליפטית, שלפיה מלחמת יום הדין קרבה. בניגוד למנהיגי ברית המועצות וארצות הברית בתקופת המלחמה הקרה, הם עלולים שלא להירתע אפילו מהשמדה הדדית. מבחינתם, גם מותם של מיליוני איראנים ופלסטינים עשוי להיתפס כהקרבה מוצדקת בדרך לניצחון האסלאם. התחזית לא התממשה. איראן לא תקפה את ישראל ב-22 באוגוסט וגם לא בימים שלאחר מכן. אין בכך כדי ללמד שאפשר להתעלם מאמונות דתיות או מהצהרות אידיאולוגיות. עם זאת, המקרה ממחיש שגם היכרות מעמיקה עם ההיסטוריה, הדת והתרבות של היריב אינה מבטיחה הבנה נכונה של החלטותיו. לעיתים היא אף עלולה להוביל לפרשנות שגויה, כאשר מייחסים משמעות מכרעת לסמלים דתיים ומתעלמים משיקולים אחרים.

לקח זה רלוונטי במיוחד לדיון שהתפתח בישראל בעקבות מתקפת ה-7 באוקטובר 2023. מאז המתקפה נשמעת ביקורת נוקבת על הירידה במעמדם של לימודי השפה הערבית, ההיסטוריה והתרבות המזרח־תיכונית בחברה הישראלית, ובמיוחד במערכת הביטחון. לפי ביקורת זו, ההסתמכות הגוברת על טכנולוגיה, בינה מלאכותית ומאגר ענק של נתונים באה על חשבון ההיכרות הבלתי אמצעית עם עולמו של היריב. חוקרי מודיעין, כך נטען, ניסו להבין את חמאס באמצעות מושגים ושיקולים המאפיינים אותם עצמם במקום להכיר בכך שמנהיגי הארגון פועלים מתוך תפיסת עולם דתית ומהפכנית שונה בתכלית.

דוגמא עדכנית לגישה המדגישה את חשיבות הדת והאידיאולוגיה מופיעה בסקירה שפרסם באוקטובר 2026 מכון עמית למחקר טרור ומודיעין, שעסקה ברכיב הדתי בתפיסת חמאס לקראת מתקפת ה-7 באוקטובר ובמהלכה. בהתבסס על מסמכי שלל והתבטאויות בכירי חמאס, קבעו החוקרים כי השיקולים הדתיים מילאו תפקיד משמעותי בהחלטתם של יחיא

---

[1] נעמי נוימן, חוקרת במכון וושינגטון למדיניות המזרח התיכון, שימשה ראשת המחקר ועיצוב מדיניות בשב"כ בשנים 2017-2021. לומדת במסלול דוקטורט באוניברסיטת תל אביב.

סינוואר ומוחמד דף לצאת למתקפה. לפי ההערכה, אף שהנהגת חמאס הבינה כי התגובה הישראלית צפויה להיות עוצמתית וכי אירן וחזבאללה לא בהכרח יצטרפו למערכה, האמונה בהבטחה אלוהית לניצחון ובכך שמות קדושים שקול לניצחון סייעה לה לקבל את ההחלטה. הסקירה מצביעה על השימוש במושגים מן הקוראן, ובהם "הבטחת הפעם השנייה", ועל ההכשרה הדתית שניתנה ללוחמי הנוח'בה. עם זאת, היא מכירה גם בשיקולים מדיניים וצבאיים שעמדו בבסיס ההחלטה, ובהם הרצון לסכל את הנורמליזציה בין ישראל לסעודיה, לשחרר אסירים פלסטינים ולנצל את המשבר הפנימי בישראל. בסקירה נכתב כי שרותי מודיעין במערב מתקשים לעיתים להתמודד עם תפיסת העולם של ארגונים קיצוניים. נראה כי הדבר נובע גם ממחסור במומחים לשפה, לתרבות ולחשיבה דתית רדיקלית. כמו כן, חוקרי המודיעין לעיתים לכודים ב"מלכודת הדמיית הראי" – ניסיון לנתח את התנהגות הצד היריב תוך שימוש במערכת הנחות היסוד, הכלים והשיקולים המאפיינים אותם. הניסיון להיכנס ל"ראש אחר", שדפוסי חשיבתו שונים באופן מהותי ושנתפס לעיתים כלא רציונלי, הוא מאתגר ובמקרים לא מעטים נידון לכישלון.

במאמרו "שוב לא למדנו את האויב", שנכתב לאחר ה-7 באוקטובר, הצביע מיכאל מילשטיין על הכישלון בהבנת היריב ותלה זאת, בין היתר, בחוסר היכרות עם השפה, התרבות וההיסטוריה של המזרח התיכון ובהסתמכות גוברת על כלים טכנולוגיים ומודלים אנליטיים מערביים. לטענתו, חוקרים מנתחים את היריב בלי להבין לעומק את עולמו, ולפיכך יש צורך לחזור ללימוד בלתי אמצעי של סביבתנו. בביקורת על ספרו של שגיא פולקה "לחשוב אסלאמית – בחינת השיח המוסלמי בן זמננו: הבנת שפה ותרבות כמפתח להכרת השכנים", הדגיש מילשטיין כי עצם השליטה בכלי השפה והתרבות מסייעת בקריאה נכונה יותר של ההווה ומצמצמת את הניכור המובנה בין דפוסי החשיבה של החוקר ומושא מחקרו. עם זאת, הוא הוסיף כי ידיעת שפה ותרבות אינה בגדר נוסחת קסם שהופכת את החוקרים האקדמאים או את קציני המודיעין לחסינים מטעויות הנגזרות מהטיות מחשבתיות.

על רקע ביקורת זו ניתן להבין את ההחלטות שהתקבלו בשנתיים האחרונות באגף המודיעין ובשב"כ להרחיב את לימודי האסלאם והערבית בקרב אנשיהם. בשנת 2025 התקבלה בדרג הבכיר של אמ"ן החלטה לחייב כל חייל וקצין באמ"ן, ללא קשר לתחום עיסוקו, לעבור הכשרה באסלאם. חלק מן החיילים חויב גם בלימודי ערבית. על פי ההחלטה, לימודי האסלאם ייכללו כחובה בכל מסלול הכשרה באגף. הלימודים יתקיימו מהמכינות הקדם-צבאיות ועד לקורסים מתקדמים לקצינים ואנשי קבע, לרבות חיילים ממקצועות טכנולוגיים כמו סייבר ותוכנה. לאחרונה דווח כי על רקע תחקירי ה-7 באוקטובר יפתח שב"כ בקרוב בית ספר ללימודי אסלאם עבור בעלי תפקידים מגוונים. בית הספר החדש יקום לצד "האולפן" הוותיק בשב"כ ללימודי השפה הערבית ויכלול גם עיסוק במחקר האסלאם.

בביקורת זו יש מידה רבה של צדק. ואולם, הסכנה היא שבתהליך הפקת הלקחים מהכישלון המודיעיני תנוע המטוטלת מקיצוניות אחת לאחרת: מהערכת חסר של האידיאולוגיה להערכת יתר שלה; מהנחה שהיריב פועל כמונו להנחה שהוא פועל אך ורק בהתאם לאמונותיו הדתיות. הדיון במקומה של האידיאולוגיה בהתנהלות שחקנים אסלאמיסטיים עמד במוקד רב־שיח שהתקיים בנובמבר 2024 במכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS). בדיון, שבו השתתפו חוקרים מתחומי המזרח התיכון והביטחון, שררה הסכמה רחבה באשר לחשיבותה של האידיאולוגיה, אך התגלעו חילוקי דעות משמעותיים בשאלה אם אירועי ה-7 באוקטובר מחייבים שינוי יסודי במשקל המיוחס לה.

חלק מהמשתתפים טענו כי הכישלון להבין את חמאס נבע מהנטייה לנתח ארגונים אסלאמיסטיים באמצעות מושגים מערביים ומחוסר היכרות עם תפיסותיהם הדתיות. לשיטתם, סינוואר לא פעל רק כדי להשיג יעדים מדיניים מוגבלים, אלא ראה במאבק בישראל שליחות דתית ומשימת חיים. הם הזהירו מפני ההנחה שארגונים קיצוניים מתמתנים בהכרח כאשר הם מקבלים אחריות שלטונית, והדגישו שפרגמטיות אינה שם נרדף למתינות. לטענתם, הקושי לפענח את חמאס משקף בעיות עומק בחברה הישראלית, שפחות ופחות מבניה, לרבות אלה המשולבים באקדמיה, בתקשורת ואף במודיעין, שולטים בשפות האזור, מבינים לעומק את תרבותו או מכירים את ההיסטוריה שלו. יתר על כן, חוקרים חילונים רבים מתקשים עד מאוד בהבנת אידיאולוגיה דתית. למשל, יש המתקשים להבין את התנהלותה של איראן, שהצורך הבסיסי שלה בהרתעה נובע מאידיאולוגיה ומתפיסת עולם שיעית, לפיה התרבות האיראנית-אסלאמית מאוימת על ידי המערב, ובראשו ארצות הברית. חזבאללה וחמאס פעלו גם הם על בסיס אידיאולוגיה כאשר השקיעו משאבים עצומים בבניית תשתיות צבאיות לאורך השנים. גם כאשר שחקנים אלה נוקטים מהלכים פרגמטיים, אין משמעות הדבר שהם ויתרו על החזון האידיאולוגי.

מנגד, משתתפים אחרים סברו כי גם שחקנים בעלי תפיסה דתית־מהפכנית מקבלים החלטות באופן מחושב ועל בסיס שיקולים אסטרטגיים. לפי גישה זו, סינוואר ביקש לחולל זעזוע אזורי שיחזיר את הסוגיה הפלסטינית למרכז סדר היום וימנע מישראל לקבוע עובדות בלתי הפיכות. גם החלטתו של חסן נצראללה להצטרף למערכה התבססה, לפי גישה זו, על הערכת

יחסי כוחות, הרתעה וסיכונים, ולא רק על מחויבות אידיאולוגית. הוא אמנם בנה לאורך שנים את יכולותיו הצבאיות של ארגונו, אך בניגוד לסינוואר הוא לא היה מממש את התוכנית ל"כיבוש הגליל" אלא בתרחיש שבו היה מאמין בסבירות גבוהה שיש לו יכולת להכריע את ישראל.

המחלוקת אינה בין מי שמבינים את חשיבות הדת לבין מי שמתעלמים ממנה. היא נוגעת לשאלה מורכבת יותר: כיצד משתלבים חזון אידיאולוגי, אילוצים מעשיים, הערכת יכולות והזדמנויות בתהליך קבלת ההחלטות. דווקא משום שהיריב אינו חושב בהכרח כמונו, אין להניח שהוא פועל תמיד בהתאם לדגם אחד וקבוע. הרפובליקה האסלאמית של איראן מספקת דוגמא מובהקת למורכבות הזאת. כבר בינואר 1988 קבע מכונן המהפכה האסלאמית, רוחאללה ח'ומייני, כי האינטרסים של המדינה האסלאמית עשויים לגבור אפילו על מצוות יסוד של האסלאם, ובהן תפילה, צום ועלייה לרגל למכה. הוא אף הבהיר שהשלטון רשאי להרוס מסגד אם הדבר מתחייב מצורך ציבורי. חודשים אחדים לאחר מכן הסכים להפסקת האש עם עיראק, חרף הסתייגותו העמוקה מהמהלך. לאורך השנים העדיפה איראן שיקולים אסטרטגיים על פני סולידריות דתית. היא קיימה יחסים קרובים עם ארמניה הנוצרית חרף הסכסוך בינה לבין אזרבייג'ן השיעית, ותמכה בשלמותה הטריטוריאלית של רוסיה גם במהלך המלחמות בצ'צ'ניה המוסלמית.

גם גישתה של איראן כלפי ישראל ביטאה מורכבות החורגת משיקולים אידיאולוגיים. העוינות כלפי ישראל וארצות הברית היא רכיב יסודי בתפיסתה המהפכנית, אך מדיניותה אינה מוכתבת באופן בלעדי בידי האידיאולוגיה. אילו חזון השמדת ישראל היה מכתיב לבדו את החלטותיה, אפשר היה לצפות שתנצל את ההזדמנות למימושו לאחר ה-7 באוקטובר. אין בכך עדות למתינות אלא לגישה רציונלית ופרגמטית. אף כי החזון המהפכני בנוגע להשמדת ישראל מעולם לא נזנח, המדיניות האיראנית נשענה באופן גובר על יעדים אסטרטגיים שהוגדרו בידי הנהגת איראן על בסיס צרכי הביטחון והאינטרסים המשתנים שלה.

יתר על כן, אחיזה בתפיסה דתית אסלאמית עמוקה יכולה לא רק להצדיק הגמשות פרגמטיות נקודתיות, אלא גם לדור בכפיפה אחת עם אסטרטגיה מדינית מתונה ועם תמיכה עקרונית ביחסי שלום עם ישראל. נשיא מצרים המנוח, אנואר סאדאת, נהג לטפח את דימויו הציבורי כ"נשיא המאמין" ואחד הסממנים החיצוניים המזוהים ביותר אתו היה ה"זביבה" – כתם העור במצח הנוצר עקב השתטחויות רבות בתפילה. הנשיא הנוכחי, עבד אלפתאח אלסיסי – שחרף יחסו האישי המסויג לישראל לא חשש בעבר להודות בעומק שיתוף הפעולה הצבאי עמה נגד גורמי טרור אסלאמיסטיים בסיני – טען בתזה לתואר שני שכתב בעת לימודיו בארצות הברית, כי כדי לזכות בלגיטימציה ציבורית השלטון במצרים לא יוכל בעתיד הנראה לעין להתבסס על ערכי הדמוקרטיה המערבית, אלא על המורשת הפוליטית של האסלאם הנשענת על דגם הח'ליפות: שליט שהציבור נשבע לו אמונים (ביעה).

זאת ועוד, אלה הקוראים למתן משקל גובר לרכיב הדתי-אסלאמי בניתוח התנהלותם של היריבים לרוב מכוונים לכך שיש להבליט את עומק העוינות הבסיסית שלהם כלפי ישראל, את נטייתם למהלכי הונאה, את התנגדותם העקרונית לביצוע פשרות וויתורים סופיים ואת תפיסת הזמן הארוך שלהם (המזוהה עם מושגים כמו "צבר" ו"צמוד"), בניגוד ל"עכשוויזם" המאפיין לכאורה את התפיסה החילונית והליברלית. ואולם, פרדוקסלית, דווקא בקרב הקוראים לניתוח העימות דרך זווית דתית ותרבותית, ניכרת לא פעם נטייה להתעלם מרגישויות ומתחושות פגיעות והשפלה על רקע דתי שחשים היריבים לנוכח מהלכיה של ישראל, או להפחית ממשקלן. כך, למשל, בהקשר לשינוי הנמשך בסטטוס קוו בהר הבית (אל-אקצא). טענות לפגיעה בקדושת אל-אקצא מצד ישראל בלטו כהצדקה דתית למתקפת ה-7 באוקטובר בהתבטאויות גלויות של דוברי חמאס ובשיח הפנימי בארגון עוד לפני המתקפה, אך הדבר כמעט שאינו זוכה לאזכור בשיח האקדמי והתקשורתי בישראל על ניתוח שורשי ההפתעה המודיעינית.

בסיכומו של דבר, אי אפשר להבין את חמאס, חזבאללה או איראן בלי להכיר את שפתם, את מקורותיהם הרעיוניים ואת ההיסטוריה שעיצבה אותם. אולם דווקא לנוכח סכנת הדמיית הראי, חשוב להיזהר גם מהטעות ההפוכה: תפיסה מהותנית של היריב, שלפיה השתייכותו למסגרת דתית או תרבותית מסוימת קובעת מראש את התנהגותו. ידיעת ערבית או פרסית אינה הופכת חוקר לחסין מפני טעויות הערכה, והיכרות מעמיקה עם כתבים דתיים אינה מבטיחה יכולת לחזות החלטות פוליטיות וצבאיות. גם מומחים גדולים למזרח התיכון טעו לאורך השנים, לעיתים דווקא משום שהעניקו משקל מופרז לפרשנות תרבותית אחת.

העמקת הידע בשפה, בדת ובתרבות היא חיונית, אך תפיסה פשטנית ומקובעת של השחקנים בזירה המזרח-תיכונית אינה הפתרון לכשלים שהובילו ל-7 באוקטובר. בוודאי שאסור שהעמקת הידע הזו תבוא על חשבון יכולות מחקר אחרות. חוקר

מודיעין נדרש כיום גם להבנה בכלכלה, בסוציולוגיה ובמדעי המדינה, לצד יכולת להשתמש בכלי בינה מלאכותית, לנתח נתונים ולשלב בין שיטות מחקר שונות. הטכנולוגיה אינה תחליף להיכרות תרבותית, אך גם ההיכרות התרבותית אינה תחליף לטכנולוגיה ולחשיבה אנליטית. זאת ועוד, היות שברור כי חרף המאמצים בקהילת המודיעין להרחבת ידיעת הערבית וההיכרות עם האסלאם, השליטה באלה אינה אחידה בקרב החוקרים, קיימת סכנה להפיכת אותם "מומחים" לשפה ולדת לפרשנים מוסמכים יחידים של תפיסת העולם של היריבים וכוונותיהם.

בנוסף, להערכת יתר של האידיאולוגיה עלול להיות מחיר מעשי כבד. אם כל הצהרה קיצונית תתפרש כתוכנית פעולה מיידית וכל חזון ארוך טווח ייתפס כאיום העומד להתממש, ישראל עלולה להיקלע להיערכות מתמדת לתרחישי קיצון, בלי להבחין בין כוונות, יכולות ותנאים למימושן. ישראל אינה יכולה להרשות לעצמה להתעלם מחזונם האידיאולוגי של אויביה. אך היא גם אינה יכולה לבסס את מדיניותה על כוונות בלבד, ללא הערכה מפוכחת של יכולותיהם, מגבלותיהם והמחירים שהם מוכנים לשלם. גישה כזו עלולה להוביל להוצאות ביטחון בלתי נשלטות, למחירים כלכליים וחברתיים כבדים ולהחמצת הזדמנויות הנוצרות בעקבות שינויים במציאות.

הכישלון של ה-7 באוקטובר מחייב חשבון נפש עמוק ושינוי בתרבות המחקר המודיעיני. אולם אין לתקן את הכשל באמצעות החלפת מערכת מקובעת אחת של הנחות יסוד מתודולוגיות ושל תרבות ארגונית באחרת. הלקח אינו שצריך לבחור בין מזרחנים לאנליסטים, בין לימודי אסלאם לבינה מלאכותית, או בין אידיאולוגיה לרציונליות. הלקח הוא שמחקר מודיעיני איכותי מחייב שילוב ביניהם, ובעיקר נכונות מתמדת להטיל ספק בהנחות היסוד שלנו. הבעיה אינה רק במגבלת הבנת תרבותו של האחר. היא מתעוררת גם כאשר נוצר שכנוע עמוק בכך שהבנת תרבותו מספיקה כדי לדעת כיצד יפעל.

עורכי הסדרה: ענת קורץ, רינת חרש ואלדד שביט.